

ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΙΗ' ΑΙΩΝΑ

Τεκμήρια από προλεγόμενα βιβλίων
θετικών ἐπιστημῶν

Προτού μπουμε στὴν κυρίως ἀνάπτυξη τοῦ θέματος θεωρῶ ἀπαραίτητο νὰ περιχαρικόσουμε τὸ ἀντικείμενό μας. Πρόκειται γιὰ τὰ προλεγόμενα, 129 τὸν ἀριθμό, 143 ἔντυπων ἐπιστημονικῶν βιβλίων, βιβλίων τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν ποὺ κυκλοφόρησαν στὴν περίοδο 1700-1821. Εἶναι κυρίως ἔργα τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, τὰ 23,09% τοῦ συνόλου, τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν —φυσικῆς, χημείας, γεωγραφίας— τὰ 52,44%, τῆς ἱατρικῆς-βιολογίας, τὰ 17,48%, καθὼς καὶ ἔργα ἐγκυκλοπαιδικά, ἔργα δηλαδὴ ποὺ ἀναφέρονται σὲ περισσότερους κλάδους τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν, τὰ 6,99% τοῦ συνόλου. Καὶ λέω κυρίως, γιὰτὶ μόλις πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ ἓνα κάποιο διαχωρισμὸ τῶν ἐπιστημῶν ἅρα καὶ τῶν ἔργων ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐπιστῆμες αὐτές. Ἐκφραση τῆς ἀντίληψης τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἀλληλοεξάρτηση τῶν ἐπιστημῶν μέσα σ' ἓνα ἐνιαῖο γνωστικὸ σύνολο, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπιπέδου ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο, ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὰ περισσότερα ἔργα ποὺ κυκλοφοροῦν αὐτὸ τὸν αἰῶνα τὰ γνωστικὰ ὅρια τῶν ἐπιστημῶν δὲν εἶναι μὲ ἀυστηρότητα καθορισμένα. Λ.χ. ἡ τρίτομη *Ὁδὸς Μαθηματικῆς*... τοῦ Ἀνθρακίτη περιλαμβάνει κεφάλαια φυσικῆς καὶ γεωγραφίας· ὁ τρίτος τόμος τῆς *Φυσικῆς* τοῦ Δάρβαρη εἶναι ἔργο γεωγραφίας· στοιχεῖα γεωγραφίας συναντᾶμε καὶ στὴ *Φυσικὴ* τοῦ Κ. Μ. Κούμα κτλ. «Ἀπασαι αἱ ἐπιστῆμαι συγχέονται», παρατηρεῖ ὁ Κ. Βαρδαλάχης στὸ προοίμιό τῆς *Φυσικῆς* του τὸ 1812.

Ἡ σημασία τῶν προλεγόμενων τῶν ἔργων αὐτῶν, ποὺ ἔχουν μιὰ αὐτοτελὴ ἰδιαιτερότητα ποὺ σκοπεύω νὰ θιῶ ἐδῶ (ἢ χωριστὴ ἐπ' ἀνέκδοση τῶν προλεγόμενων αὐτῶν καὶ ὁ λεπτομερὴς σχολιασμός τους ἐντάσσονται στὰ τρέχοντα προγράμματά μου), ἔγκειται στὸ ὅτι σὲ αὐτὰ παρουσιάζε-

ται, ὡς ἓνα βαθμό, ἡ ἐκδοτική προσπάθεια τοῦ αἰώνα, οἱ δυσκολίες, οἰκονομικῆς ἢ ἄλλης φύσης, ποῦ ἡ προσπάθεια αὐτὴ συναντᾷ, τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ τάσεις ποῦ ἐκδηλώνονται ἀλλὰ καὶ χαρακτηρίζουν τὸν αἰώνα αὐτόν. Παρουσιάζεται μποροῦμε νὰ ποῦμε, χωρὶς νὰ ὑπερβάλλουμε, ὁλόκληρο τὸ ἐκπαιδευτικὸ ἔργο ποῦ διεξάγεται σὲ μιὰ περίοδο γενικότερης προσπάθειας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων στὸν ἑλληνικὸ ἡῶρο· παρουσιάζονται οἱ κατευθύνσεις ποῦ θέλουν νὰ προσδιορίσουν στὸ ἔργο αὐτὸ οἱ πρωτεργάτες του· διακρίνονται τὰ νήματα ποῦ συνδέουν τὴν ἑλληνικὴ λογιόσυνη μὲ τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ ἡ προσπάθεια ποῦ καταβάλλεται ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους κυρίως λογίους τῆς ἐποχῆς γιὰ μιὰ στενότερη ἐπικοινωνία μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, τὴν καλλιέργεια μιᾶς ἐπιστημονικῆς παιδείας, τὴν ἀναδιάρθρωση τοῦ ὅλου ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου. Ὑπογραμμίζονται οἱ προσπάθειες ποῦ πρέπει τώρα νὰ καταβληθοῦν συντονισμένα, καὶ ἀπὸ διάφορες κατευθύνσεις, γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς παιδείας, καθόσον, ὅπως θὰ γράψει καὶ ὁ Παπαευθυμίου στὸ προλογικὸ σημείωμα τοῦ Α' μέρους: «Γεωγραφία», τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος,¹ «δὲν μᾶς ἐμποδίζει κανένας νὰ διορθώσωμεν τὰ σχολεῖα ὅπου ἔχομεν», νὰ «μεταφέρωμεν τὰ Συγγράμματα κάθε ὕλης τῶν σοφῶν τῆς Εὐρώπης, ὅσα συστηματικῶς διδάσκονται εἰς τὰ σχολεῖα των».

Συχνὲς εἶναι, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, οἱ προτροπὲς γιὰ μεταφράσεις ἀπὸ διάφορα εὐρωπαϊκὰ ἐγχειρίδια καὶ τὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ ποῦ παρατηροῦνταν μὲ τὴν ἔλλειψη τῶν ἀπαραίτητων βιβλίων σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῶν ἐπιστημῶν — ἔλλειψη ποῦ ἐπικρίνεται μὲ ἔμφαση στὰ προλεγόμενα τῶν περισσότερων βιβλίων —, τὴν ἀποστολὴν ἐπιστημονικῶν ὀργάνων, τὸν ἐκσυγχρονισμὸ, τέλος, τῶν ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων. Ὁ Κ. Μ. Κούμας θεωρεῖ «ἀδύνατον τὴν ἀπὸ τὰ σχολεῖα μας προσδοκωμένην κοινὴν ὠφέλειαν, χωρὶς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν προγραμμάτων τῶν παιδευτηρίων τῆς σοφῆς Εὐρώπης»² καὶ ἀπευθύνει ἐκκλήση πρὸς ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ σχολικὰ πράγματα νὰ στέλνουν, γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, τοὺς νέους νὰ σπουδάσουν στὴν Εὐρώπη. «Πέμψατέ τους γρήγορα», γράφει ὁ Κ. Μ. Κούμας, «διὰ νὰ διδαχθῶσιν ὅσα πρέπει καὶ ἐπιστρέψαντες νὰ διδάξωσι τοὺς ὁμογενεῖς των».³ Στὶς συνεχεῖς ἐπίσης παραινέσεις του ἀπὸ τὸ Παρίσι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς παιδείας ὁ Δάσκαλος ζητᾷ νὰ ἀποστέλλονται οἱ νέοι «μὲ δημό-

1. Ἱστορία συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος..., Βιέννη 1807.

2. Σύντομος Ἑπιστημῶν..., Βιέννη 1819.

3. Χημείας Ἑπιτομή..., Βιέννη 1808.

σια τῶν πόλεων ἔξοδα» γιὰ νὰ σπουδάσουν τίς ἐπιστήμες «κατὰ τὴν συνειθισμένην τῶν σχολείων τῆς φωτισμένης Εὐρώπης μέθοδον»¹ καὶ νὰ ἐλευθερωθοῦν ἔτσι «ἀπὸ τὴν σχολαστικὴν τυραννίαν» ἐκείνων οἱ ὅποιοι μὲ ὅπλα «τὸ ψεῦδος, τὸν δόλον, τὴν συκοφαντίαν, μὲ ὀλίγα λόγια, μὲ τὰ ὅπλα τοῦ σκότους, ἐλπίζοντες τοὺς μὲν ὄντας εἰς τὴν Ἑλλάδα σοφοὺς ἄνδρας νὰ φυγαδεύσωσι, τοὺς δὲ μέλλοντας νὰ ὑπάγωσι (εἰς τὴν Εὐρώπην) νὰ ἐμποδίσωσι, διὰ νὰ μείνωσι μόνοι αὐτοὶ τυφλοὶ τυφλοὺς ὀδηγοῦντες τοὺς ταλαιπώρους Ἑλλήνας».²

Ἐκφραση τοῦ αὐξανόμενου συνεχῶς ἐνδιαφέροντος τώρα γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν, ἐπιστημονικὴ παιδεία ἀποτελεῖ καὶ ἡ συνεχὴς αὔξησις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων ποὺ ἐκδίδονται στὴν ἀμέσως προεπαναστατικὴ περίοδο: 45 στὴ δεύτερη 50ετία τοῦ 18ου αἰώνα, 99 στὴν πρώτη 20ετία τοῦ 19ου —τὰ 52,66% τῆς ἐκδοτικῆς προσπάθειας στὸν τομέα τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν ὀλόκληρης τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας. Καὶ δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπλὴ ποσοτικὴ αὔξησις, ἀλλὰ γιὰ μιὰ νέα ποιότητα. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ νέα ποιότητα, αὐτὴ τὴ νέα τάση καὶ προβληματική, ποὺ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων αὐτῶν θέλουν νὰ δώσουν στὴν ἑλληνικὴ σκέψις —παρὰ τὰ γνωστά, ἀπὸ ἄλλες μελέτες μας, ἐμπόδια ποὺ συνάντησαν—, τὰ καινούρια λοιπὸν στοιχεῖα ποὺ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων αὐτῶν θέλουν νὰ εἰσαγάγουν —θέμα κυρίως ἐπιστημολογικό—, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, ἔτσι ὅπως αὐτὰ ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τῶν ἔργων τῶν φυσικῶν-θετικῶν ἐπιστημῶν.

Καὶ κατὰ πρῶτο λόγο μέσα ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τῶν ἔργων αὐτῶν σταθμίζουμε τὸν ἄμεσο στόχο τῆς ἐκδοτικῆς αὐτῆς προσπάθειας, ποῦ, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς φυσικῆς, ἀποκορυφώθηκε μὲ τὴν ἐκδοση, μέσα σ' ἓνα μόνο χρόνο, τὸ 1812, τριῶν ἔργων φυσικῆς, καὶ ποῦ κατὰ πρῶτο λόγο εἶναι ἡ ἱκανοποίηση ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν: «Πρὸς χρῆσιν τῶν σχολείων»,³ «Πρὸς ὠφέλειαν τῶν μαθητῶν τῆς Ἑλλάδος»,⁴ «Εἰς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν φροντιστηρίων»,⁵ «Διὰ τοὺς νέους ὁποῦ καταγίνονται εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν»⁶ κ.ο.κ. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ καὶ ἡ ἀπαρίθμησή τους ἐδῶ θὰ ἦταν ἀρκετὰ κουραστικὴ.

Τὴν τάση γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴν, ἐπιστημονικὴ παιδεία,

1. Ἱπποκράτους τὸ *Περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων...*, Παρίσι 1816.

2. Στράβωνος *Γεωγραφικῶν βιβλία ἑπτακαίδεκα...*, Παρίσι 1815.

3. Ἰωσήφου τοῦ Μοισιόδακος. *Σημειώσεις Φυσιολογικαί...*, Βουκουρέστι 1784.

4. Ἀριθμητικὴ εἰς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων..., Βιέννη 1794.

5. Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς καὶ Ἀλγέβρας..., Βενετία 1797.

6. *Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ...*, Βενετία 1760.

ή ελληνική λογιουσύνη τῆς ἐποχῆς θὰ τὴν ἐκφράσει ὄχι μόνο μὲ τὴν προσπάθεια γιὰ τὴ μετακένωση γενικὰ τῶν γνώσεων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο¹ καὶ τὴν εἰσαγωγή τους στὰ σχολεῖα, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐπιμέρους συγκεκριμένα αἰτήματα ποὺ ἐκφράζουν μιὰ νέα, γενικότερη, κοινωνικὴ ἀντίληψη καὶ ἓνα νέο τρόπο σκέψης καὶ ποὺ, καὶ τὰ δύο, τὰ συναντᾷμε ἐντόνα διατυπωμένα στὰ προλεγόμενα τῶν ἐντυπων ἐπιστημονικῶν βιβλίων τῆς ἐποχῆς.

Σταματῶ πρῶτα στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν καλλιέργεια ὄχι γενικὰ τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἀλλὰ τῶν γνώσεων ἐκείνων ποὺ, ὅπως γράφει ὁ Κ. Μ. Κούμας, πρέπει νὰ ἔχουν ἓναν συγκεκριμένο, πρακτικὸ, χαρακτήρα,² σ' ἀντίθεση μὲ τὸ παραδοσιακὸ πνεῦμα ποὺ στηριζόταν στὴ διδασκαλία μὲ βάση τὸ Ψαλτῆρι, τὸ Ὁκτώηχι καὶ τὸν Ἀπόστολο, ἔργα τὰ ὁποῖα, ὅπως θὰ παρατηρήσει ὁ Μιχαὴλ Γεωργίου, «εἶναι μὲν ἀγιώτατα ἀλλὰ δὲν ὠφελοῦν»³ καθόλου τοὺς νέους, μὲ ἀποτέλεσμα, θὰ προσθέσει ὁ Ἀνθ. Γαζής, οἱ νέοι νὰ μὴν «ἐννοῶσι τί ἀναγινώσκουσι καὶ ἐπομένως, χωρὶς νὰ μαθάνωσι τίποτε, καὶ τὸ χειρότερον μὴ καταλαμβάνοντες τὰ ἀναγινωσκόμενα, ἀηδιάζουσι σχεδόν, καὶ δὲν ἔχουν καμμίαν ὄρεξιν πρὸς μάθησιν».⁴

Ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης καὶ ὁ Δημήτριος Γοβδελάς, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς, ἀφιερώνουν πολλὰ παραγράφους στὴν ἀνάγκη τῆς καλλιέργειας τῶν γνώσεων ἐκείνων ποὺ ἐξυπηρετοῦν τίς ἀμεσες ἀνάγκες τῆς ζωῆς, τῶν ἐπιστημῶν ἐκείνων «τῶν ὁποίων οὐδὲν ἔχομεν βιβλίον, καὶ ἐπομένως οὐδεμίαν ἰδέαν», τῶν τεχνῶν ποὺ εἶναι «ἀναγκαῖοτάτα καὶ ὠφελιμώτατα εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ συνεισφέρουσιν εἰς τὴν προσπόρισιν τῶν τοῦ ζῆν ἀναγκαίων».⁵

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν καλλιέργεια τῶν πρακτικῶν γνώσεων δὲν περιορίζεται, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα αὐτά, μόνο στὰ στενὰ σχολικὰ πλαίσια, ἀλλὰ στοχεύει στὴν ἱκανοποίηση εὐρύτερων κοινω-

1. Στοιχεῖο ἐνδεικτικὸ τῆς βαρύτητας ποὺ εἶχε, στὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς σκέψης, τὸ ἔργο μετακένωσης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στοιχείων τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς παραγωγῆς, ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὰ 53% τοῦ συνόλου τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων ποὺ τυπώνονται τὴν περίοδο αὕτὴ εἶναι μεταφράσεις. Καὶ ἀπὸ τίς μεταφράσεις αὗτες 17 εἶναι ἀπὸ τὰ γερμανικά, 15 ἀπὸ τὰ γαλλικά, 11 ἀπὸ τὰ ἰταλικά, 8 ἀπὸ τὰ λατινικά, 2 ἀπὸ τὰ ἀγγλογαλλοῦταλικά, 2 ἀπὸ τὰ ἀραβικά, 2 ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, 1 ἀπὸ τὰ γερμανογαλλικά καὶ 1 ἀπὸ τὰ οὐγγρικά. 23 τέλος εἶναι μεταφράσεις ἀπὸ διάφορα κείμενα, «ἐκ πολλῶν συνερανισθέντα».

2. *Χημείας Ἐπιτομή...*, Βιέννη 1808.

3. *Ἀποθήκη τῶν παιδων...*, Βιέννη 1809.

4. *Μελέτιον Γεωγραφία...*, Βενετία 1807.

5. *Ἰωάννου Δανιήλου Μεσγέρον, Ἱατροφιλοσοφικὴ Ἀνθρωπολογία...*, Βιέννη 1810.

νικῶν ἀναγκῶν. Βρισκόμαστε ἐξάλλου σὲ μιὰ περίοδο ποὺ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς πρακτικὲς, τὶς ἐπιστημονικὲς γνώσεις ἀρχίζει νὰ κατακτᾷ εὐρύτητα στρώματα. Συγκρατῶ ἐδῶ ἐνδεικτικὰ τὴ μαρτυρία ποὺ μᾶς δίνει στὸν πρόλογο τῆς *Φυσικῆς* τοῦ ὁ Κ. Μ. Κούμας ὅτι στὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης τὸ μάθημα φυσικῆς τοῦ Σαββάτου, ὅταν γίνονταν καὶ πρακτικὰ πειράματα, παρακολουθοῦσαν «καὶ πολλοὶ μεγάλοι τὴν ἡλικίαν, καὶ γέροντες, ἐμπόρων γραμματεῖς, πολλοὶ τεχνῖται, μ' ὅλον ὅτι ἦσαν ἀμέτοχοι ἀπὸ πᾶσαν ἄλλην ἐπιστημονικὴν γνῶσιν», γνωρίζοντας ὅμως τὴν ὠφέλεια τῶν γνώσεων αὐτῶν γιὰτὶ, ὅπως θὰ προσθέσει ὁ Κούμας, δὲν θὰ ἄφηναν τὶς δουλειές τους καὶ θὰ ἔτρεχαν στὸ γυμνάσιο «ἐὰν δὲν ἐκαρποῦντο καμμίαν ὠφέλειαν ἀπὸ τὰ διδασκόμενα». Καὶ ἡ ὠφέλεια ποὺ κατὰ πρῶτο λόγο μποροῦσε ν' ἀποκομίσει ὁ νέος, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ὅσοι, μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο, ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ μάθημα ἢ εἰδικότερα μὲ τὸ βιβλίο τῆς *Φυσικῆς*, ἦταν ἡ καταπολέμηση τῆς δεισιδαιμονίας ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὸν κυριότερο στόχο τῆς *Φυσικῆς*, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν καλλιέργεια κάθε ἐπιστημονικῆς γνώσης.

Γι' αὐτὸ καὶ στὰ προλεγόμενα τῶν ἔργων φυσικῆς ποὺ ἐκδίδονται στὴν περίοδο αὐτὴν υπογραμμίζεται ὅτι στόχος τῆς ἐκδοτικῆς αὐτῆς προσπάθειας εἶναι νὰ δοθεῖ μιὰ «ιδέα τῆς ἀκαταλήπτου *Φυσικῆς*»¹ ποὺ ἀντίκειται εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν, ὡς τὸ πρόχωμα εἰς τὸ ποτάμιον ρεῦμα,² τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς ποὺ «μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ τῆς ἐπιβλαβοῦς καὶ θλιβερᾶς δεισιδαιμονίας, ὑπὸ τῆς ὁποίας τὸν ζυγὸν τόσοι ἄνθρωποι, ἄπειροι καὶ ἀνίδεοι τῆς *Φυσικῆς*, συνεχῶς ταράττονται καὶ δεινῶς βασανίζονται».³

Ἡ γεωγραφία εἶναι ὁ σταθερὸς συνεπίκουρος στὴν προσπάθεια αὐτή. «Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους περισσότερα συνεχῶς ἔργα τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῶν ἐπιστημῶν βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος. Τὴν ἀνάγκη τῆς διεύρυνσης τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων, σὰν ἐκδήλωση τῆς αὔξησης τῆς περιέργειας πρὸς τὸν χῶρο ὅπου βρισκόμαστε καὶ τὸν χῶρο ποὺ ὑπάρχει πέρα ἀπὸ μᾶς, σταθερὸ γνώρισμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ βρίσκεται σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐμπορίου, θὰ τὴ συναντήσουμε διατυπωμένη μὲ ἔμφαση στὰ προλεγόμενα τῶν ἔργων τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Ὁ μὴ χυδαῖος ἄνθρωπος δὲν εὐχαριστεῖται νὰ βλέπῃ μόνον τὰ περὶ αὐτὸν ὄντα, ἀλλ' ἀγαπᾷ ἀκόμη νὰ ἡξεύρῃ καὶ ὁ-

1. *Φυσικῆς ἀπάνθισμα...*, Βιέννη 1790.

2. *Φυσικὴ Δημώδης...*, Βιέννη 1810.

3. *Ἐπιτομὴ Φυσικῆς...* ἐπὶ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Λαοβάρεως..., Βιέννη 1812.

λον τὸν κόσμον [...] ἀγαπᾷ νὰ γνωρίσῃ ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τῆς γῆς. Καὶ μὲ δίκαιον τρόπον» ἐπειδὴ καὶ ὁ μικρὸς οὗτος κόσμος, νομίζεται ὡς μία μεγάλη πόλις τοῦ ἀνθρώπου», γράφει ὁ Διονύσιος Πύρρος στὴ *Μεθοδικὴ Γεωγραφία* του (Βενετία 1818).

Ἐπακόλουθο τῆς διεύρυνσης τοῦ ὀπτικοῦ πεδίου τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπίδρασης ἀσφαλῶς τῶν ἰδεῶν τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀποτελεῖ καὶ ἡ διαμόρφωση μιᾶς νέας ἀντίληψης γιὰ τὸν ἄνθρωπο, πέρα ἀπὸ κάθε κοινωνικοῦ ἢ ἐθνικοῦ περιεχομένου διάκριση, μιὰ ἀντίληψη ποὺ θὰ τὴ συναντήσουμε καὶ αὐτὴ στὰ προλεγόμενα τῶν ἔργων ποὺ ἐδῶ μᾶς ἀπασχολοῦν. «Οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν οὐσίαν εἶναι οἱ αὐτοὶ παντοῦ», γράφουν οἱ Δημητρεῖς στὴ *Νεωτερικὴ* τους *Γεωγραφία* (Βιέννη 1791), ἐνῶ ὁ Ἄνθιμος Γαζής, προλογίζοντας τὴ δεύτερη ἐκδοση τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Μελετίου (Βενετία 1807), θὰ ὑπογραμμίσαι τὴν ἰδέα μὲ μεγαλύτερη ἀκόμη σαφήνεια: «Αἱ συχναὶ περιηγήσεις εἰς ὅλα τὰ γνωστὰ μέχρι τῆς σήμερον μέρη τῆς γῆς, καὶ αἱ ἀνακαλύψεις πολλῶν μερῶν ἀγνώστων εἰς τοὺς παλαιούς, ἀποδεικνύουσι πάντῃ ψευδῇ καὶ μυθώδῃ τὴν ὑπὸ τῶν παλαιῶν τερατώδῃ περιγραφῇ τοῦ Ἀνθρώπου», γράφει ὁ Ἄνθιμος Γαζής καὶ συνεχίζει: «Ὁ Ἀνθρωπος, ἐν γένει, εἶναι ὁ αὐτὸς εἰς ὅλα τὰ Μέρη καὶ Ἔθνη τῆς Γῆς, ὅμοιος τοῖς λοιποῖς καθ' ὅλα τὰ μέλη τοῦ σώματός του».

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς σύγχρονες ἐπιστημονικὲς γνώσεις τὸ ἐντοπίζουμε καὶ στὴν προσπάθεια ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν κειμένων σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες κατακτήσεις τῆς ἐπιστήμης, προσπάθεια ποὺ παρουσιάζεται πλατιά στὰ προλεγόμενα τῶν ἐντυπων ἐπιστημονικῶν βιβλίων τῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῆς *Φυσικῆς Ἀκροάσεως* τοῦ Ἀριστοτέλη (Βενετία 1779) στὴν «προθεωρία» τῆς ὁποίας ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Χρῦσανθος σημειώνει ὅτι ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς ἀρχαίους «ἐγγύτερον τῇ ἀληθείᾳ» βρίσκεται «ὁ σφώτατος Νεύτων» τοὺς νόμους τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ λάβει ὑπόψη του ὁποῖος θέλει νὰ μελετήσῃ τὰ φαινόμενα τῆς φύσης. Ὁ Διονύσιος Πύρρος μᾶς παρουσιάζει, στὸν πρόλογο τῆς *Φαρμακοποιίας* τοῦ Βρουνιατέλου ποὺ ἐκδίδει τὸ 1818, τοὺς λόγους ποὺ τὸν ἀνάγκασαν νὰ πλουτίσῃ τὸ ἔργο «μὲ πολλὰς χυμικὰς κατασκευάς, ὅλας ἐρανισμένας ἀπὸ τοὺς πλεόν νεωτέρους καὶ σοφοὺς ἱατροὺς τῆς Εὐρώπης». Τὰ ἔργα, τέλος, ποὺ ἐκδίδει ἢ ἐπανεκδίδει ὁ Ἄνθιμος Γαζής —τὰ περισσότερα ἐπιστημονικά— τὰ πλουτίζει μὲ πολλὰ σημειώματα καὶ παραρτήματα («κατὰ τὰς νεωτέρας διαρέσεις», «κατὰ τοὺς νεωτέρους», σύμφωνα μὲ τὶς κατακτήσεις τοῦ «νῦν αἰῶνος», ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει στὰ προλογικὰ σημειώματά του.

Μιλήσαμε προηγούμενα γιὰ ἕνα νέο τρόπο σκέψης, γιὰ μιὰ νέα μεθο-

δολογία, που οι συγγραφείς των επιστημονικῶν ἔργων ἀναπτύσσουν στὰ προλεγόμενά τους θεωρώντας την ἀναγκαῖο συστατικὸ στοιχεῖο τῆς στροφῆς πρὸς τὶς πρακτικὲς γνώσεις, πρὸς τὴν ἐπιστήμη γενικότερα. Ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὴν ἐπαγωγικὴ μέθοδο ποὺ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ἐργαλεῖο τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης. «Πάσης ἐπιστήμης ἡ διδασκαλία πρέπει βαθμηδὸν νὰ προβαίνει», γράφει ὁ Δάρβανις¹ καὶ ὁ Πολυζῶης Κοντὸς καλεῖ τοὺς νέους νὰ προχωροῦν ἀπὸ τὰ ἀπλὰ στὰ σύνθετα «καὶ ὅχι καθὼς τὸ πρότερον»² ἐνῶ στὴν προτροπὴ τῶν Δημητριάδων, ποὺ τὴν ἐπαναλαμβάνουν ὁ Ἀνθίμος Γαζής,³ ὁ Ἀθ. Σταγειρίτης,⁴ ὁ Κ. Μ. Κούμας⁵ κ.ἄ., νὰ περιγράφει ὁ καθένας τὸν τόπο τοῦ γιὰ νὰ μπορέσουμε ἔτσι, σ' ἓνα ἐπόμενο στάδιο, ν' ἀποκτήσουμε τὴ γεωγραφία ὁλόκληρῃς τῆς Ἑλλάδας, διακρίνουμε μιὰ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπαγωγικῆς αὐτῆς μεθόδου σκέψης καὶ ἔρευνας.

Βρισκόμαστε σὲ μιὰ ἐποχὴ —κι ἐδῶ ἀναφέρομαι στὸ τέλος κυρίως τῆς περιόδου— ποὺ ὁ ἄνθρωπος, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀρχίζει νὰ θέλει νὰ καθορίσει τὴ θέση τοῦ μέσα στὸν φυσικὸ κόσμον μὲ βάση τὰ δεδομένα τοῦ ὁρθοῦ λόγου· νὰ μὴν πιστεύει, ὅπως γράφει ὁ Δάρβανις, τόσο στὰ λεγόμενα, νὰ ζητᾷ ὁμολογίες, ἀποδείξεις, μαρτυρίες, ν' ἀναζητᾷ τὶς αἰτίες τῶν φαινομένων, νὰ μελετᾷ τὴ συνάρτησιν καὶ τὴν ἀλληλουχία «αἰτίων τε καὶ αἰτιατῶν», ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Ἰωνᾶς Σπαρμιώτης.⁶ Στὴν προθεωρίᾳ τῆς *Φυσικῆς Ἀκροάσεως* τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ Χρῦσανθος θὰ τονίσει τὴν ἀνάγκη «τοῖς αἰτίοις τῶν ἐν τῇ φύσει γινωμένων ἐμβατεῦειν» προσθέτοντας ὅτι ἡ γνώση τῶν φυσικῶν φαινομένων προϋποθέτει τὴν ἀνίχνευση τῶν αἰτιῶν. Τριάντα χρόνια πρίν, ὁ Μπαλάνος Βασιλόπουλος τονίζει στὸ προοίμιον τῆς *Ὁδοῦ Μαθηματικῆς*... τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχουμε «τὴν γνώσιν, καὶ τὴν αἰτίαν», μίαν «ἐπιστημονικὴν εἴδησιν» τῶν πραγμάτων, θεωρώντας πῶς «τῆς ἐπιστημονικῆς θεωρίας τέλος ἡ τῶν ζητουμένων ἡγουν προβαλλομένων ἐπίτευξις». «Ὁταν δὲν γνωρίζομεν τὴν αἰτίαν, καὶ τὸν ἀποχρῶντα λόγον πράγματός τινος δὲν λεγόμεθα τότε, ὅτι ἔχομεν ἐπιστήμην εἴτ' οὖν γινώσκιν ἐπιστημονικὴν, καὶ φιλοσοφικὴν, ἐπειδὴ καὶ πᾶν ὅ,τι γίνεται εἰς τοῦτον τὸν κό-

1. *Ἐκλογαρίον γραικόν*..., Βιέννη 1804.

2. *Ποικίλη διδασκαλία*..., Βιέννη 1818.

3. *Μελέτιον Γεωγραφία*..., Βιέννη 1807.

4. *Ἡπειρωτικά*..., Βιέννη 1819.

5. *Σύνοψις τῆς παλαιᾶς Γεωγραφίας*..., Βιέννη 1819.

6. *Στοιχεῖα Ἀριθμητικῆς τε καὶ Ἀλγέβρας*..., Βενετία 1797.

σμον πρέπει να ἔχη τὴν αἰτίαν καὶ τὸν λόγον τὸν ἀποχρῶντα), γράφει καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαήλ ὁ Καστοριανός.¹

Φυσικὸ συνεπακόλουθο τῶν προηγουμένων, τῆς στροφῆς πρὸς τὴ σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ παιδεία καὶ σκέψη, ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐναντίωση τῶν πρωτοπόρων λογίων τῆς ἐποχῆς, τῶν συγγραφέων ἐπιστημονικῶν κυρίως ἔργων, στὴν τυφλή, στείρα, προσκόλλησιν στὸ παραδοσιακὸ στοιχεῖο, στὴ μὴ ἐρμηνεία «τῶν δυσνοήτων βιβλίων ἐκείνων τῶν παλαιῶν μας σοφῶν», ὅπως γράφει ὁ Ἀντώνιος Στρατηγός,² στὴ μὴ δημιουργικὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαιότητος· ἡ ἀντίθεση στὴν προσπάθεια ὅπως ἡ ἐξύμνησις τῆς «συνέχειας», ἡ τόσο ἀναγκαία σ' ἐποχὴ μάλιστα ἀφύπνισις ἐνὸς λαοῦ, πάρει τὸν χαρακτηριστῆρα τῆς «ἐπιστροφῆς» στοὺς ἀρχαίους. Στὸν πρόλογο τῆς *Φυσικῆς* τοῦ ὁ Κ. Βαρδαλάχος τονίζει πῶς δὲν πρέπει νὰ «ἀποδίδωμεν τυφλὸν σέβας εἰς ὅλα ὅσα οἱ παλαιοὶ συνέγραψαν» ἐνῶ στὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Μεθοδικῆς Γεωγραφίας* τοῦ ὁ Διον. Πύρρος θεωρεῖ τὴν προσήλωσιν, τὸν περιορισμὸ τῶν γνώσεων, στὰ ὅσα εἶπαν οἱ ἀρχαῖοι, σὰν ἐκδήλωσιν ἀμάθειας. «Τίς ὠφέλεια εἰς ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων τὰς ἐκδόσεις, ἂν δὲν παραβάλλωμεν συχνὰ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς των μὲ τὴν σημερινὴν ἡμῶν κατὰστασιν», γράφει καὶ ὁ Δάσκαλος ἀπὸ τὸ Παρίσι.³ Καὶ τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν νὰ συνεχιστοῦν. Ἡ ἀναφορὰ καὶ μόνον τοῦ ὀνόματος τοῦ Μοισιόδακα πιστεύω ὅτι εἶναι ἄρκετὰ ἐνδεικτικὴ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν.

Τὸ θέμα ἐπίσης τῆς γλώσσας, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο τόσες διαμάχες διεξήχθησαν στὰ τέλη κυρίως τῆς περιόδου, βρίσκει τὴν ἀντανάκλασίν του καὶ στὰ προλεγόμενα τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς. Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι, στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία, ὁπαδοὶ τῆς ἀπλῆς γλώσσας. Γράφουν, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε τὴ φράση τοῦ Ἰωάννη Νικολοῦδου, ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του γιὰ τὴ θεραπεία τῆς καλαφράτζας (Βιέννη 1794), «στὰ ἀπλὰ ρωμαίικα διὰ νὰ καταλαμβάνη κάθε ἀπλὸς Ρωμαῖος καὶ νὰ λαμβάνη ὄφελος». «Πρέπει τὰ βιβλία νὰ συγγράφονται εἰς καθαρὰν ἀπλοελληνικὴν καὶ λέξιν καὶ φράσιν», θὰ γράφει καὶ ὁ Νικόλαος Παπαδόπουλος.⁴ Ἡ ἀντίληψις ὅτι, γιὰ νὰ μπορούν οἱ ἐπιστημονικὲς γνώσεις ν' ἀποβοῦν κτῆμα τῶν πολλῶν, πρέπει τὰ ἐπιστημο-

1. *Ἐγχειρίδιον τοῦ ἐν ἱατροῖς σοφωτάτου Τισσότου... μεταφρασθὲν... παρὰ Κωνσταντῖνου Μιχαήλ τοῦ ἐκ Καστορίας...*, Βιέννη 1785.

2. *Διδασκαλία θεωρητικοπρακτικῆ, Περί τῶν πυρετῶν...*, Βενετία 1745.

3. Ξενοκράτους καὶ Γαληνῶ, *Περί τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς...*, Παρίσι 1814.

4. *Ἐρμῆς ὁ Κερδῶς ἦτοι Ἑμπορικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία...*, Βενετία 1815.

νικά βιβλία να γράφονται στην άπλη ελληνική γλώσσα, στη γλώσσα «μὲ τὴν ὁποίαν ἐθιλάσαμεν τὸ μητρικὸν γάλα»,¹ εἶναι διάχυτη στὰ προλεγόμενα τῶν ἔργων τῆς κατηγορίας αὐτῆς. «Διὰ τὴν γαίην τὸ καλὸν κοινότερον, καὶ τὴν μεταδοθῆν ἀληθῶς ἡ μάθησις τῶν Φυσικῶν ἀκροαμάτων [...] ἀνάγκη εἶναι τὴν γράφωσαν εἰς γλῶσσαν τὴν ὁποίαν λαλεῖ καὶ καταλαμβάνει τὸ ἔθνος ὅλον», γράφει ὁ Κ. Μ. Κούμας,² ἐνῶ ὁ «Ἀνθιμος Γαζής»³ καὶ ὁ Δ. Φιλιππίδης⁴ ὑποστηρίζουν πῶς ἡ κάθε ἐπιστήμη ἔχει τὴ γλῶσσά της, τὶς δικῆς της τεχνικὲς λέξεις, τὶς ὁποῖες ὁ ἐπιστήμονας τῆς φυσικῆς ἱστορίας εἶναι ἀνάγκη, γράφει πάλι ὁ Κοραΐς, νὰ τὶς μάθει ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς ἀνθρώπους.⁵

Μιὰ ἀκόμη ἔκφραση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὶς νέες ἐπιστημονικὲς κατευθύνσεις, γιὰ τὴ γνώση γενικότερα, ἔκφραση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου καὶ τῆς αὔξησής τοῦ ἀριθμοῦ σχολείων καὶ μαθητῶν, ἀποτελεῖ καὶ ἡ στροφή πρὸς τὴν συντελεῖται τὸν αἰῶνα αὐτόν, ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ, πρὸς τὸ ἐντυπο βιβλίο. Οἱ συγγραφεῖς τοὺς νιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ τυπώσουν τὰ ἔργα τοὺς πρὸς τὸν αἰῶνα αὐτόν, ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ, πρὸς τὸ ἐντυπο βιβλίο. Οἱ συγγραφεῖς τοὺς νιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ τυπώσουν τὰ ἔργα τοὺς πρὸς τὸν αἰῶνα αὐτόν, ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ, πρὸς τὸ ἐντυπο βιβλίο. Οἱ συγγραφεῖς τοὺς νιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ τυπώσουν τὰ ἔργα τοὺς πρὸς τὸν αἰῶνα αὐτόν, ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ, πρὸς τὸ ἐντυπο βιβλίο. Οἱ συγγραφεῖς τοὺς νιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ τυπώσουν τὰ ἔργα τοὺς πρὸς τὸν αἰῶνα αὐτόν, ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ, πρὸς τὸ ἐντυπο βιβλίο.

Στὰ προλεγόμενα τῆς *Φυσικῆς* τοῦ Θεοτόκη (1766/67), τῆς *Ἀπολογίας* τοῦ Μοισιόδαχα (1780) καὶ τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Ἰδίου (1781), τῶν *Μαθηματικῶν* τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου (1798), τῆς *Φυσικῆς* καὶ τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Κ. Μ. Κούμα καθὼς καὶ ἄλλοι περιγράφεται μὲ μελανὰ χρώματα τὸ ἐπιμοχθο αὐτὸ ἔργο τῆς ἀντιγραφῆς τῶν κειμένων ἀπὸ μέρους τῶν νέων οἱ ὁποῖοι «δαπανῶσι τῆς μαθήσεως τὸν πολὺτιμον καιρὸν εἰς ὀλίγων τινῶν ἀντιγραφῆν, τὰ ὁποῖα ἐτυπώθησαν πολλάκις καὶ εἶναι κοινότατα μεταξὺ τῶν ἀλλογενῶν Εὐρωπαίων», ὅπως θὰ πεῖ τὸ 1816 ὁ Κοραΐς προσθέτοντας πῶς εἶναι σὰν «νὰ τρώγῃ κανεῖς βαλάνια μετὰ τὴν εὖρεσιν τοῦ ἄρτου».

Τὰ στοιχεῖα, τέλος, γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἱατρικῆς παιδείας καὶ τὴ γενικότερη ἱατρο-υγειονομικὴ κατάσταση τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ στε-

1. *Ἱστορία συνοπτικὴ τῆς Ἑλλάδος...*, Βιέννη 1807.

2. *Σύνοψις Φυσικῆς...*, Βιέννη 1812.

3. *Χημικὴ φιλοσοφία...*, Βιέννη 1802.

4. *Ἐπιτομὴ Ἀστρονομίας...*, Βιέννη 1803.

5. *Ξενοκράτους καὶ Γαλήνου, Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς...*, Παρίσι 1814.

νή σχέση παιδείας και δημόσιας υγείας, που μάς δίνουν ο Κοραΐς στο *Περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων* τοῦ Ἱπποκράτη (Παρίσι 1816), ὁ Ἰωάννης Σεραφὴμ στὴ *Διατριβὴ περὶ τῶν ἐν γένει χολερικῶν πυρετῶν* (Παρίσι 1815), ὁ Ἡπίτης στὴ *Λοιμολογία ἢ περὶ πανώλης* (Βιέννη 1816), ὁ Σέργιος Ἰωάννου στὴν *Ἱατρικὴ πραγματεία* (Κωνσταντινούπολη 1818), ἡ οἱ μεταφραστές τῶν ἔργων τοῦ Τισσὸτ *Νουθεσίαι εἰς τὸν λαόν, εἰς διαφύλαξιν τῆς σωματικῆς υγείας* (Βενετία 1780), τοῦ Ἰωάννου Δομινίκου Σαντορίνου *Διδασκαλία θεωρητικοπρακτικὴ, Περὶ τῶν πυρετῶν* (Βενετία 1745) κτλ., συμπληρώνουν μὲ μιὰ νέα διάσταση τὴ σφαίρα τῆς προβληματικῆς τῶν προλόγων τῶν ἐντυπων ἐπιστημονικῶν βιβλίων τῆς περιόδου. Μιὰ προβληματικὴ ποὺ συμβαδίζει μὲ τὴ γενικότερη τάση ποὺ παρατηρεῖται τὴν περίοδο αὐτὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱατρικῆς παιδείας καὶ τὴ συγγραφὴ ἐπιστημονικῶν ἔργων ἱατρικῆς, τὴν ἀναζήτηση τῶν αἰτιῶν ποὺ προκαλοῦν τὶς διάφορες ἀσθένειες, γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ μέσων θεραπείας, τὴν καλλιέργεια στὶς πλατιές μάζες τοῦ λαοῦ ἐνὸς νέου πνεύματος ἀπέναντι στὴν ἱατρικὴ.

Συγκράτησα μερικὲς, τὶς κυριότερες θὰ ἤθελα νὰ πιστεῦω, ἀπὸ τὶς ιδέες γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ποὺ διατυπώνονται στὰ προλεγόμενα τῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων ποὺ κυκλοφόρησαν τὸν αἰῶνα ποὺ προηγήθηκε τοῦ Μεγάλου Ξεσηκωμοῦ καὶ ποὺ ἀποτελοῦν κοινούς τόπους στὰ περισσότερα προλεγόμενα. Ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ιδέα στὴν ὁποία ἀναφέρθηκα καὶ στὴν ἀρχή, θὰ ἤθελα νὰ τονίσω πῶς στὰ προλεγόμενα τῶν ἔργων τοὺς αὐτῶν, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν μιὰ ἀπλὴ εἰσαγωγὴ στὸ ἀντίστοιχο ἔργο, ἀλλὰ μιὰ γενικότερη θεώρηση τῶν ἐπιστημονικῶν-ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς, οἱ συγγραφεῖς τοὺς δείχνουν ὅτι ἔχουν συλλάβει, σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση, τὸ φάσμα τῶν ἀναγκῶν τῆς τότε ἐλληνικῆς κοινωνίας καὶ τὶς ὁποῖες προσπαθοῦν νὰ ικανοποιήσουν μὲ μιὰ νέα κατεύθυνση ποὺ δίνουν στὴν προβληματικὴ τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης· μιὰ κατεύθυνση ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὶς ἀρχές καὶ τὸ κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ.